

Timár Péter

MAGYARORSZÁG KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEINEK ÉS EGYHÁZAINAK TOPOGRÁFIAI ADATTÁRA I–VI.

Magánkiadás, Szeged 2019.

Alig több mint három esztendő telt el azóta, hogy Timár Péter megjelentette monumentális munkáját a Szerdahelyi családról (A Győr nembeli Szerdahelyi család története, birtokai és okmánytára. Szeged 2016.), és máris letette az asztalra közel öt évtizedes gyűjtőmunkája eredményét, amely az előbbihez hasonló, igen imponáló teljesítmény. A hat, egyenként hétszáz oldalt meghaladó terjedelmű kötet egyszerre nemcsak település- és templomkataszter, hanem egyúttal történeti helynévtár is. A szerző 1972-ben kezdett hozzá a középkori templomok felgyűjtéséhez, katalogizálásához. Az elmúlt évtizedekben két alkalommal is kibővítette gyűjtési stratégiáját, és így állt össze a most kézbe vehető mű, amely a mai Magyarország területén a középkori forrásokból megismerhető templomokat, kolostorokat és településeket tartalmazza.

A cím – és a Bevezetőben leírt „kutatástörténet” – szerint Timár Péter elsősorban középkori templomkatasztert kívánt készíteni, de ezt időközben kibővítette a településekkel is, ennek megfelelően alakult ki a forrásokból megismert városok és falvak szerint rendezett templomkataszter. A kutatás felső időhatárát nem lehet pontosan megjelölni, hiszen a szerző napjainkig követte az egyes egyházi intézmények (templomok, kolostorok) sorsát. A korábbi hasonló, történeti, műemléki, régészeti stb. gyűjtésekkel szemben Timár a teljességre törekedett, vagyis minden megismerhető egyházi épületet és helységet felvett a katalógusába. Utóbbiakat akkor is, ha nem talált templomra adatot. A gyűjtés alapját a középkori oklevelek (DL–DF gyűjtemények) jelentették, amelyeket saját bevallása szerint teljes körűen feldolgozott, majd az egyes okleveleket azonosította a már nyomtatásban megjelent kiadványokkal. Ezzel már önmagában is olyan munkát végzett, amelyre eddig nem volt példa. Az 1526 előtti keletkezett okleveleken kívül a későbbi korok szétszórta – és sokszorosára duzzadt – forrásait már elsősorban a forráskiadványokból jegyzetelte ki. Mikrofilmen átnézte a 16. századi dika-jegyzékeket és más kamarai összeírásokat, a 17–19. századi egyházlátogatási jegyzőkönyveket és más egyházi forrásokat is. Szemmel láthatóan a teljességre törekedett a műemléki és régészeti szakirodalom valamennyi adatának beillesztésével is. Ezen a területen viszonylag kevés még nem közölt adatot találunk, de az irodalomjegyzék szerint a bajai, kaposvári, szegedi múzeumok és a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti adattárában is volt módja kutatni a szerzőnek, és ez a munka újdonságokkal szolgált. Természetesen nem maradhattak ki a publikált helynévgyűjtések sem, amelyekből minden templomra és elpusztult településre utaló adatot felvett az egyes tételekhez, bár ezen a téren is támaszkodott eredeti kéziratra (Pesty Frigyes). Úgy tűnik, hogy a térképadatbázis elsősorban az első és a második katonai felmérésen alapul, amelyek szelvényeiről a templomjelöléseket és a hozzájuk tartozó szöveges leírásokat is megemlíti, illetve közli.

A kötetekben alfabetikus sorrendben követik egymást a települések, az azonos nevéek sorszámozottak. Ezáltal könnyedén áttekinthető, hogy például 26 Almás, 45 Apáti, 18 Berény, 35 Besenyő, 20 Csatar stb. helységet gyűjtött össze. A felhasználó számára nagy könnyebbség e munka segítségével kiválasztani a kívánt települést.

Külön címszóban – kapitális betűformátumban kiemelve – találjuk azokat a templomos faluhelyeket, amelyek neve nem maradt fenn, és csak régészeti adat van róluk. Ilyenek leginkább a publikált terepbejárású lelőhely-jegyzékekben találhatóak, és a mai település neve alá vannak rendelve. Az egyes címszavakon belül első helyen találjuk a település létezését bizonyító adatokat a legkorábbi említéstől kezdve, ezt követően pedig a templomra utaló forrásokat időrendben, ide értve a régészeti, műemléki leírásokat és az újkori földrajzi neveket is. A régé-

szeti és műemléki adatok ismertetésében megtaláljuk az épület korára, alaprajzára, építészeti stílusára, átépítéseire, bővítésére stb. vonatkozó forrásokat, leírásokat, alkalmasint egymásnak ellentmondó megállapításokat is. Ha egy településhez több egyházi intézmény is sorolható, ezek adatait külön bekezdésben csoportosította a szerző. A különböző felekezetek által használt templomok nincsenek egymástól elkülönítve, ha az a források alapján nem volt lehetséges. A betűhív tulajdonnevek, esetleg szövegrészek dőlt szedéssel kiemelve szerepelnek. Könnyen kezelhetővé és ellenőrizhetővé teszi a katasztert, hogy minden adat után zárójelben találjuk a forráshivatkozást.

A hatodik kötet tartalmazza az egységes irodalomjegyzéket (101 oldal), ahol egy rendszerben találjuk a rövidítéseket, levéltári és szakirodalmi forrásokat. Hasonlóképpen jól áttekinthető és minden névalakra kiterjedő a több mint 700 oldalas névmutató is, amely szoros magyar betűrendben tartalmazza betűhív alakban az összes helynevet, közéjük besorolva a mai közigazgatási egységeket és a hozzájuk kapcsolódó (területükre eső) címszavakat, megkönnyítve ezzel a célzott településkutatást. Ezenkívül megtaláljuk a forrásokban szereplő és a szócikkekben említett személynéveket, birtokosokat is.

A munka általánosítható eredményeit tekintve tanulságosak a szerző által közölt statisztikai adatok: a kataszter 13 172 címszót tartalmaz, amelyben benne foglaltatnak a ma is létező települések (3507) és a 7700 elpusztult falu neve. Ez a mai településekre vetítve átlagosan három elpusztult falut jelent, de akad olyan is, ahol a mai közigazgatási határokon belül tíz vagy még annál is több hajdani helységet lehetett azonosítani. Timár ezt a mennyiséget kibővítette még 2000 újkori helynévvel, amelyekről egyéb adatok hiányában feltételezte, hogy falura vagy templomra utalhat. 3448 településről bizonyosodott be, hogy sem Györffy György, sem Csánki Dezső történeti földrajzi munkájában nem szerepel.

Senki sem gondolhatja komolyan, hogy egy ilyen méretű, egyetlen ember által öt évtized alatt, minden intézményi háttér nélkül létrehozott mű hibátlan lenne. Maga a szerző sem. Ennek ellenére a magam részéről nem hibákat keresnék benne, hanem azokra a nehézségekre szeretnék rávilágítani, amelyekkel a felhasználó esetleg szembesülhet. Ne számítson például arra a jövőbeni helytörténész, hogy csupán ezen kötetek segítségével könnyedén meg tudja írni egy-egy falu vagy templom történetét. Timár Péter munkája ugyanis nem történeti földrajz, nem vett fel adattárába minden birtoklástörténeti adatot, a nem egyházi épületeket, malmokat, vízrajzi adatokat stb. Ezekre nézve továbbra is el kell mélyedni a forrásokban, azonban biztos, hogy a kiindulás már sokkal könnyebb lesz.

Nem lehet elvárni azt sem, hogy a Mohács utáni forrásanyag minden elemét: családi levéltárakat, megyegyűlési jegyzőkönyveket stb., egyszóval a helyi forrásanyagot az egész országra nézve, akár egyetlen témában is kigyűjtse. Ezekből a forrásokból ugyanis – továbbra is helytörténeti feladatként – a megadott hivatkozások segítségével még rengeteg új adat nyerhető.

Alkalmanként nehezen lehet eligazodni egy-egy település adatai között, különösen akkor, ha több templomról, vagy ugyan egyről, de egymásnak ellentmondó adatokról vagy akár a szakirodalomban fellelhető különféle véleményekről van szó, amelyeket Timár Péter igyekszik a tárgyilagos, kívülről szemzőgéből interpretálni és időrendbe szedni. Az is kitérünk az egyes szócikkekből, ha légből kapott állítások, feltételezések olvashatók a szakirodalomban (például Szalacska esetében), és az is, ha oly mértékben keverednek az adatok, hogy azokat szétválasztani részletes helyi vizsgálat nélkül nem lehet (például Dunaszekcső, Somogyvamos estében), ahogy a szerző erre fel is hívja a figyelmet.

A gyakran ellentmondó adatok, azonosítások értékelése során azonban úgy vélem, hogy Timár többnyire nem tehetett egyebet, mint hogy állásfoglalás vagy kritika nélkül felsorolta azokat, ezzel is érzékeltetve a topográfiai munka nehézségeit, de nem kívánt pálcát törni régészeti vagy műemléki szakmai kérdésekben. Némely címszó esetében a későbbiekben bi-

zonyára kiderülhet más lokalizálás, esetleg alternatív építéstörténeti koncepció is. Előfordul azonban olyan eset, amikor a szerző az általa is észrevett egyértelmű bizonytalanság és a forrás hitelességét érintő kétségek ellenére is elfogad olyan adatokat, amelyek csak a legújabb kori irodalomban olvashatóak. Ilyen félreértés adódik például abból a téves adatból – bár erről nyilvánvalóan nem Timár Péter tehet –, miszerint Lak (Lak 18. – Öreglak) középkori temploma Magyar Kálmán kutatása szerint a vár „nyugati részén” volt. A „kutatás” ez esetben azonban csupán helyszíni szemléket jelentett, és a megállapítás nem a vár nyugati részére, hanem a nyugati szélére értendő. Ugyanitt kell megjegyezni, hogy a Szent Rókus kápolna nem azonos a plébániatemplommal, másutt volt/van. Szent Donát kápolnát a Baráti-hegyen ismerünk, és abban az esetben, ha ennek volna középkori előzménye, akkor akár Vetahida helye is pontosítható lenne.

Nem könnyű feladat – és további kutatásokra ösztönöz – az egyes épületek azonosítása, lokalizálása. A tapasztalat az, hogy ehhez alapos helyismeret és további forrásfeltárás szükséges, ami országos viszonylatban ismét csak megoldhatatlan elvárás, és emiatt bizonyára számos téves lokalizálás lehet a kötetekben. Magam sem mernék véleményt nyilvánítani olyan helyekről, amelyek környezetét nem ismerem részletesen, így csak néhány általam kutatott Somogy megyei példát szeretnék felhozni.

Az elpusztult – és egyelőre azonosítatlan – Cserid falunál valószínűleg téves „Cseridi” idevonása Pfeiffer alapján, valamint a *Cser* földrajzi nevekkkel való összekapcsolása és Vámostól délnyugatra történő elhelyezése is.

A Somogyvámos környéki települések lokalizálása még sok fejtörést fog okozni a topográfusoknak. A Fajsz-Fajsztelek (Fajsz 4–5.) helynevekre vonatkozó adatok szétválasztása és az utóbbi pontos elhelyezése aligha oldható meg teljes körű régészeti terepbejárás nélkül. Jelenlegi tudásunk szerint a *Fajsz aliter Baráti* kifejezés is nehezen magyarázható a mai Somogyfajsznál.

A polányi (Polány 2.) *Pusztaszentegyházi dűlő* és az ott ismert középkori templomhely „talán” Polány temploma lehet, írja a szerző régészeti véleményre hivatkozva. Úgy tűnik azonban, hogy ugyanez a hely szerepel a ma már nem létező Gilla (Gellye) falunál is. Lehetséges, hogy valamelyik azonosítás helytálló, de a dűlőnevek alapján a mondott templomhely éppúgy lehet Horpácsé is. Kérdés az is, hogy Polány hol határos azzal a Polány környéki Devecserrel, amelyről mindössze két adat van: egy 1411-ből és egy másik 1536-ból.

A *Visz* (*Visz* 1.) alatt említett *Vicze* pusztának (1720) biztosan nincs köze Szőlőskislakhoz, ahol nem ismerünk ilyen helynevet.

A szerző is érzékelt, hogy az egyedül 1513-ban említett Bewre azonosítása Bere 3-mal bizonytalan, szerintem inkább Enying tartozéka (Bere 4.) lehetett, lévén Héderváry birtok.

Pamuk (Banigh) esetében indokolatlan a határ északkeleti részében lévő Török-dombot említeni (más korszak lelőhelye), hiszen több forrás említi, hogy a templom romja a temetőben van, ami viszont a falutól délre található ma is.

Lelle esetében a Szent Donát kápolnát nem lett volna nehéz elkülöníteni a Szent Kelemen/Szentháromság plébániatemplomtól, hiszen az előbbi a Kis-hegy nevű dombtetőn áll a falutól délre, és esetleg egy másik település templomát rejtheti magában.

Megtévesztő lehet a csak 18. századi dűlőnevek alapján települést generálni még akkor is, ha ott templomra van adat (például Polány 3). Nem biztos ugyanis, hogy az adott dűlőnév helye valóban azonos az egykori faluéval. Az említett esetben például nem áll rendelkezésre középkori említés. Pozitív példa Vízvár esete, ahol a szerző szóba hozza a lehetséges más falukat is. Timár Péter bevallotta és szándékosan vett fel a címszavak közé olyan településneveket, sőt lakatlan dűlőneveket is, amelyekről nincsen középkori említés, és templomhelyet sem ismerünk. Tette ezt abban a reményben, hogy a jövőben esetleg bebizonyosodhat, hogy van helye a gyűjteményben. Ilyen például a Pusztakovácsihoz tartozó Prósza-puszt, vagy a Somogygeszti

határába eső Berecska, amelyek nem voltak középkori falvak. Az ilyen esetekben számításba kell venni, hogy ha a későbbiekben előkerül is templomhely ezeken a helyeken, azok akár egy másik településhez is tartozhattak. Több olyan középkori dűlőnév is szerepel a kötetben településként (például Devecser 6.), ahol a forrás egyértelműen nem faluként utal az elnevezés alapjául szolgáló földrajzi név mibenlétére: ebben az esetben például eredetileg mocsárról (fenetum) van szó (1417). Hasonlóképpen az öt Büdöskút címszó közül több csupán földrajzi név (és országszerte mindenütt megtalálható). A szerző gyakorlata tehát ebben az esetben vitatható, de el kell ismerni, hogy még mindig jobb, mint ha kimaradt volna ezek említése.

Úgy gondolom, hogy a felsorolt észrevételek tipikus nehézségei lehetnek e hatalmas munka használatának, de semmi esetre sem kisebbítik jelentőségét, csupán – reményeim szerint – útmutatóul szolgálnak forgatásához és megtermékenyítik a további kutatást. Biztos vagyok benne, hogy a munka nélkülözhetetlen segédkönyve lesz minden hivatásos és amatőr kutatónak, helytörténésznek. Ez az értékes kiadvány megérdemelné, hogy digitálisan is hozzáférhető, így alkalomadtán könnyedén bővíthető legyen.

Jankovich-Bésán Dénes

Gulyás László Szabolcs

MEZŐVÁROSI ÖNKORMÁNYZAT A KÖZÉPKORI HEGYALJÁN

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2017. 280 oldal

Bár fejlődésének megvoltak a maga késő középkori előzményei, a Hegyalja, mint a történeti Abaúj és Zemplén megyék részeire kiterjedő tájegység, illetve közös szokásjoggal bíró településcsoport elnevezése csak a 16–17. század folyamán rögzült, és a terület megjelölésére ezt a szót a középkorban nem használták. Egy szőlőmonokultúrák vidékről beszélünk, amelynek sajátos, „polgáris” társadalomfejlődését már a 15. század első felétől az északabbra fekvő kereskedővárosok, Kassa, Bártfa és Eperjes gazdasági érdekei és befektetései segítették elő. Két települése, Sárospatak és Sátoraljaújhely – korai királyi birtoklásuknak is köszönhetően – már a 14. században városias jelleggel bírtak. Így nem meglepő, hogy az itteni településekkel kapcsolatosan már 1526 előttről számos, a helyi öngazgatási szervek által kiadott – főleg szőlők adásvételével kapcsolatos – oklevél maradt ránk.

E településcsoport önkormányzatiságának jellemzésére, társadalmi hátterének és feladatainak bemutatására vállalkozott munkájában Gulyás László. A középkori Magyar Királyság északkeleti térségére fókuszáló munkásságának egyik legfontosabb publikációja ez a könyv, amely a Debreceni Egyetemen 2008-ban megvédett doktori értekezésének átdolgozott változata.

A kötet – a Magyar Nemzeti Levéltár más kiadványaihoz hasonlóan – tipográfiaileg igényes, szép kiállítású munka. Bár a sötét borító elsöre nem túl csábító, és a középkori oklevelek borítóképként való felhasználása elcsépelet megoldásnak számít, személy szerint ötletesnek tartom az elő- és hátlapon megjelenő fekete-fehér oklevélfotók szövegében a kötetben fontos szerepet játszó jogszokásokhoz, illetve a mezővárosi testülethez kapcsolódó kifejezések piros színnel való kiemelését. (A borító Magyarosi Ádám munkája.) A belvén az egyetlen zavaró tipográfiai elem az, hogy a páros oldali fejlécen a szerző neve és a főcím fut végig az egész kötetben. Hasznosabb lett volna, ha a főfejezetek mellett inkább az alfejezetek címeit tüntetik fel.